

JE LI SE NA BRDU ŠĆAH NALAZILA ANTIČKA OSMATRAČNICA?

David ŠTRMELJ
Zadar, Hrvatska

UDK: 904:94(497.5Ugljan)
Pregledni rad
Prihvaćeno: 10. ožujka 2015.

U ovom radu autor ukazuje kako jedno prapovijesno nalazište na otoku Ugljanu treba promatrati kao višeslojni lokalitet koji svoju dugotrajnost zahvaljuje upravo iznimnom geografskom smještaju te činjenici da je bio neophodan za funkcioniranje protopovijesnog i antičkog Jadera te njegove agrarne ekstenzije – otoka Ugljana. Rad donosi i neobjavljeni materijal pronađen prilikom rekognosciranja gradine Orljak.

Ključne riječi: Ugljan, signalna gomila, izvidnica, gradina, osmatračnica.

Otok Ugljan, gdje se nalazi lokalitet kojim se bavim u članku, udaljen je svega 4 km od Zadra te spada u unutrašnji niz sjevernojadranskih otoka.¹ Dužinom od 22 km, površinom od 51,05 km² te najvećom širinom od 3,8 km, on kao i čitavo zadarsko otočje pripada tzv. dalmatinskom obalnom sklopu gdje su više ili manje izduženi otoci poredani u nizove te usporedni s obalom.² U morfološkom smislu otok karakteriziraju dva brdska hrpta koja se protežu uz jugozapadnu i jugoistočnu obalu otoka, dok se između njih nalazi plodna visoravan koja prema sjeveru prelazi u nizinsko Ugljansko polje. Gotovo sva današnja naselja nalaze se na istočnoj obali što je uvjetovano blažim reljefom te blizinom kopna. Mjesto Ugljan na sjeveru otoka jedino je disperzirano naselje, dok su ostala mjesta relativno zgusnuta.³ U prošlosti je usred ljudskog djelovanja došlo do znatnih promjena u vegetaciji. Kao i na gotovo svim našim otocima, danas je većina polja neobrađena, a najveći dio otoka prekriven je makijom. Situacija je bila bitno drukčija sve do Drugoga svjetskog rata, kada je zbog populacijske eksplozije praktički svaki metar otoka bio obrađen, i to uglavnom kukuruzom i žitaricama, a nešto manje maslinama i vinovom lozom.

¹ J. FARIČIĆ, D. MAGAŠ, 2007., 6.

² J. FARIČIĆ, D. MAGAŠ, 2007., 6.

³ J. FARIČIĆ, D. MAGAŠ, 2007., 10.

Unatoč blizini Zadra, otok Ugljan, kao i ostatak zadarskog otočja, poprilično je loše arheološki istražen. Gotovo sve što znamo o prapovijesti otoka zahvaljujemo Šimi Batoviću, dok naše poznavanje antičkog perioda još uvijek uvelike počiva na već starijim radovima akademika Mate Suića te lokalnog župnika Amosa Rube-Filipija.⁴ Također, svakako treba spomenuti i malobrojne lokalne zaljubljenike u prošlost od kojih bih istaknuo nedavno preminulog profesora Vladimira Vidovića, kojemu je ovaj rad posvećen te koji je sakupio određen broj nalaza na koje ću se osvrnuti u ovom članku.⁵

Gotovo svi nalazi iz starijih perioda prapovijesti su u biti kamene alatke pronađene slučajno ili tijekom rekognosciranja, dok metalna razdoblja karakteriziraju ostatci gradina i grobnih gomila.⁶ U klasičnoj antici otok je funkcionirao kao agrarna ekstenzija Jadera te su gotovi svi ubicirani ili iskopavani lokaliteti ruralnog karaktera. To jednako vrijedi za razmjerno brojne ostatke arhitekture koje je pronašao Filipi na prostoru mjesta Ugljan, kao i za jedina dva sustavno iskopavana lokaliteta u Mulinama i Preku.⁷

Ovaj članak bavi se brdom Šćah koje je ujedno i najviša točka otoka te na kojemu je Š. Batović uočio gradinu.⁸ Brdo se nalazi na zapadnom brdskom hrptu otoka u lancu koji, gledajući s juga, čine brda Kobiljak (202 m n. v.), Fratar (188 m n. v.), Vela Glava (238 m n. v.), Sv. Mihovil (265 m n. v.), Plišivac (200 m n. v.) te naposljetku Šćah (288 m n. v.), Zvonigrad (196 m n. v.) i Straža (177 m n. v.). Danas mu se može pristupiti samo iz smjera Turkije, jednog od zaselaka mjesta

⁴ Detaljan popis svih monografija i periodika koje se dotiču prošlosti otoka Ugljana sakupio je Š. Batović u Ugljanskom zborniku (Š. BATOVIĆ, 2012., 228 – 233). Ovom prilikom zahvaljujem gospodinu Mladenu Lucinu što mi je ustupio na uvid rukopis zbornika koji je u vrijeme pisanja rada bio u tisku.

⁵ Vladimir Vidović bio je profesor u prečkoj Osnovnoj školi Valentina Klarina te je za vrijeme svojega rada sakupio razmjerno velik broj arheoloških nalaza koji znatno upotpunjuju naša saznanja o starijoj prošlosti otoka. Nažalost, dobar dio tih artefakata ostao je neobjavljen zbog Vidovićeve smrti te se i danas ti nalazi, zajedno s dnevnica rekonosciranja i fotodokumentacijom, još nalaze u školi.

⁶ Batović je u svojem kapitalnom radu o prapovijesti na zadarskim otocima na Ugljanu ubicirao 5 gradina i veći broj grobnih gomila, no od izlaska navedenog članka do danas isti autor povećao je broj gradina na 12 (Š. BATOVIĆ, 2012., 227).

⁷ Filipi je ubicirao ostatke desetak antičkih ruralnih arhitektonskih sklopova na prostoru mjesta Ugljan. Isti autor zaslužan je i za otkriće rimske centurijacije na sjevernom dijelu otoka (R. A. FILIPI, 1962., 303 – 313). Akademik Mate Suić započeo je istraživanje u Mulinama gdje je otkrio ostatke vile, gospodarskog sklopa i ranokršćanske sakralne arhitekture (M. SUIĆ, 1960., 230 – 249). U narednim godinama Arheološki muzej u Zadru poduzeo je i niz iskopavanja u mulinskom podmorju i okolici te zaštitno iskopavanje rimske vile u Preku (S. GLUŠČEVIĆ, 1999., 49 – 53; usp. M. JURJEVIĆ, 2010., 57 – 80).

⁸ Brdo se među lokalnim stanovništvom naziva i Šćak.

Lukoran. Čitav uspon otežan je makijom i gustom šikarom izraslom nakon prestanka intenzivne zemljoradnje, no unatoč tome, vrh Šćaha (kao i susjednih brda) je zbog utjecaja deforestacije i atmosferilija u potpunosti gol te se sastoji od uglavnom od živih stijena.

Š. Batović je brdo rekognoscirao 1973. godine te je uočio oveći obzid debljine oko 1,5 te visok do 1 metar, a koji se nalazi oko 80 metara ispod samog vrha brda.⁹ Zbog poprilično tankih bedema, Batović je zaključio da je gradina vjerojatno služila kao izvidnica ili refugij, no za ovaj rad važnije je ono što se nalazi na samom vrhu brda. Tamo je danas moguće vidjeti dvije kamene gomile od kojih su planinari formirali vatrište, s dosta kamenja rasutog prema zapadnoj strani brda. Batović je zapisao da bi to mogli biti ostatci suhozidnih kućica za pastire ili čak devastirani tumuli, što nije neizgledno zbog toga što se jedna takva grobna gomila nalazi na susjednom Zvonigradu. Zapadnije od kamenih struktura Batović je na površini pronašao razmjerno mnogo rimske keramike, za što je zaključio da bi mogli ostaci manjih pitosa.¹⁰

Tragom ovog zapisa, autor članka rekognoscirao je Šćah 2013. godine te je osim opisane situacije uočio da se ispod tankoga humusnog sloja koji se proteže od vrha brda prema sjeveru i zapadu nalazi razmjerno debeli sloj gareži s fragmentima grube kuhinjske keramike i *terrae sigillatae*. O dugotrajnoj upotrebi lokaliteta svjedoči i sam pristupni put prema brdskom vrhu koji je mjestimice istesan u živoj stijeni te u kojemu se mogu pronaći fragmenti grube keramike. Gotovo identičan pristupni put nalazi se nešto južnije od utvrde sv. Mihovila gdje istesane stepenice u živoj stijeni vode od uvale Svitla do glavne komunikacije po središnjoj visoravni otoka.

U ovom radu pokušao sam odgonetnuti funkciju ovog lokaliteta te posljedično rekonstruirati model upotrebe zapadnog dijela otoka u antici. Treba naglasiti da sve navedene teze tek trebaju biti dokazane sustavnim arheološkim istraživanjima, po mogućnosti uz korištenje modernih geoinformacijskih sredstava, te da do tog trenutka sve ostaje isključivo na razini hipoteza. Obje glavne pretpostavke navedene u tekstu – pastirsko sklonište i izvidnica na tragu su Batovićevih primisli.

Letimičan pregled katastarsko-topografskih karata te objavljenih publikacija dovodi nas do zaključka da su najkasnije od razvijenoga srednjeg vijeka pa sve do početaka XX. stoljeća oba otočka brdska hrpta, a posebno onaj

⁹ Š. BATOVIĆ, 1973., 67, 80 – 81.

¹⁰ Uz svoj članak u Ugljanskom zborniku Š. Batović je priložio prijepis terenskog dnevnika s rekognosciranja te fotografije na kojima se vidi stanje lokaliteta 70-ih godina 20. st. (Š. BATOVIĆ, 2012., 234 – 285).

viši, zapadni, bila neobrađena.¹¹ Također, pri idealnoj rekonstrukciji rimske centurijacije koja je nedvojbeno utvrđena samo na sjeveru, uz značajne indicije da se mogla protezati čitavom dužinom Ugljana, parovi centurija protezali bi se središnjim ravničarskim dijelom otoka ne obuhvaćajući ove brežuljke koji bi potpadali pod krnje subsecivne centurije.¹²

Na to kako su se ovakvi dijelovi brdskog zemljišta mogli iskorištavati u antici možda najbolje ukazuju djela rimskih gramatika. Prema njima, brdski i rubni dijelovi agera, koji u pravilu spadaju pod subsecivno zemljište, najčešće su upotrebljavani kao pašnjaci ili su ostavljani pošumljeni kao izvor drva.¹³ Takvo se zemljište prema Frontinu i Higinu prepuštalo određenim imanjima, no uvijek bi u pravnom smislu trebalo ostati u vlasništvu zajednice, u ovom slučaju kolonije.¹⁴ Zanimljivo je da navedeni pisci često naglašavaju kako se pašnjaci i šume koji su dani na korištenje kolonistima ponekad nalaze u brdima koja su udaljena za 4 ili 5 imanja od posjeda uživatelja ove povlastice, što poprilično dobro odgovara situaciji zamijećenoj na Ugljanu.¹⁵

Čini se da se u klasičnoj antici dobar dio posječenog drveća iskorištavao za grijanje privatnih kućanstava te da je deforestacija na prijelazu era u pojedinim dijelovima Sredozemlja već znatno uzela maha, no za ovu problematiku nemamo nikakvih podataka kada je riječ o zadarskom otočju.¹⁶ Za razliku od zemljišnih magnata koji su posjedovali velika stada raznovrsne stoke, čini se da je glavna domaća životinja malenih zemljoposjednika bila koza, koja je poznata po svojoj sposobnosti snalaženja na zahtjevnom terenu kao što su brda na zapadu Ugljana.¹⁷

Naredna iznesena teza je ona o izvidnici. Kao što je već napomenuto, teško je donositi konkretne zaključke bez arheoloških iskopavanja, no pokušat ću potkrijepiti ovu pretpostavku dokazima i pokazati da se zaista radilo o osmatračnici, odnosno o tipu izvidnice koje su se koristile za signalizaciju vatrom, pri čemu su se poruke prenosile paljenjem oveće hrpe prije pripremljenoga zapaljivog materijala (grč. *fryktorija*). Na europskom kopnu najstariji nedvojbeno

¹¹ K. JURAN, 2007., 92; B. GRGIN, 1997., 40 – 52.

¹² M. JURJEVIĆ, 2010., 59.

¹³ *Centuriae subsecivae* bile su „krnje“ centurije koje nisu mogle biti pravilno limitirane zbog izrazito grubog terena ili zbog toga što su činile granični obod čitavoga odabranog teritorija (M. DE NARDIS, 1994., 62, 68).

¹⁴ M. DE NARDIS, 1994., 62, 68, 120, 126.

¹⁵ M. DE NARDIS, 1994., 124.

¹⁶ M. WILLIAMS, 2000., 8.

¹⁷ Usp. R. J. BUCK, 1982., 245.

potvrđeni tragovi ovakvoga komunikacijskog sustava pronađeni su na Kreti, gdje je otkrivena razmjerno gusta mreža signalnih gomila koje se prema lokalnom nazivu nazivaju soroima. *Soros* (σωρός) je tip arheološkog lokaliteta koji je definiran relativno nedavno. Naziv dolazi od lokalnog naziva za gomilu, što je poprilično dobar opis za ove malene humke nastale višekratnim gorenjem.¹⁸ Sorosi variraju u dimenzijama, mogu imati promjer od 5 do 40 m, a visinu od 2 do 7 m. Piramidalni izgled postignut je suhozidnim obzidom pri bazi, a vrh im je u pravilu zaravnat glinom na kojoj se nalaze ostatci pepela.¹⁹

Do otkrića čitavog niza ovakvih lokaliteta došlo je prilikom intenzivnog rekognosciranja PEDIADAE na Kreti kada je po prvi put prepoznata gusta mreža ovih signalnih postaja datiranih u period Starih Palača (1900. – 1700. pr. Kr.).²⁰ Ovakav sustav komuniciranja vatrom poznat je i iz pisanih izvora; spominje se već početkom 2. tisućljeća prije Krista na dokumentima pronađenima u arhivu sirijskog grada Marija.²¹ Djelo „O strategiji“ (*Περὶ Στρατηγικῆς*) donosi i kratak opis kako bi se trebale upotrebljavati ovakve izvidnice.²² Prema novijim saznanjima, čini se da je ovaj bizantski vojni priručnik nastao kompiliranjem starijih autora, te bi spomenuti odlomak o komunikaciji vatrom bio preuzet iz izgubljenog rada Eneje *Taktika* iz 4. st. pr. n. e.²³ Kao i izvještaj iz arhiva Marija, tako i ovo djelo spominje važnost dubine pri postavljanju mreže signalnih postaja. Nadalje, priručnik objašnjava značenje određenog broja signala zagonetno napominjući da su u prošlosti postojali elaborirani načini dojavljivanja pomoću kojih se moglo izvijestiti o točnom tipu, broju i smjeru nastupanja neprijatelja.²⁴ Stražari zaduženi za nadgledanje i signalizaciju prema ovom bi djelu trebali biti posebno motivirani za svoj posao, da ne pobjegnu pri prvoj pojavi neprijatelja, opremljeni kremenjem za potpalu te uvijek imati pri ruci dosta šiblja, suhe trave i grana spremnih za paljenje vatre. Na kraju, autor teksta preporučuje dodavanje konoplje plamenu za dobivanje „snažne vatre i gustog dima“.²⁵ O izvanrednoj efikasnosti ovakvog sustava izvještavanja svjedoči primjer iz Male Azije, gdje je bizantska vlast u 9. stoljeću ustanovila čitav lanac signalnih postaja u dužini

¹⁸ N. PANAGIOTAKIS, M. PANAGIOTAKI, A. SARRIS, 2013., 14 – 15.

¹⁹ N. PANAGIOTAKIS, M. PANAGIOTAKI, A. SARRIS, 2013., 18.

²⁰ N. PANAGIOTAKIS, M. PANAGIOTAKI, A. SARRIS, 2013., 17. Čini se da je ubicirani sustav komunikacije vatrom na Kreti trajao poprilično dugo, sve do kraja perioda „Novih palača“ (1400. g. pr. n. e.), zbog čega imamo toliko arheoloških ostataka.

²¹ N. PANAGIOTAKIS, M. PANAGIOTAKI, A. SARRIS, 2013., 14.

²² *Three Byzantine Military Treatises*, 1985., 8.

²³ P. RANCE, 2008., 704.

²⁴ *Three Byzantine Military Treatises*, 1985., 8. Vjerojatno je autor aludirao na tzv. hidraulični semafor.

²⁵ *Three Byzantine Military Treatises*, 1985., 8.

od 725 km, koje su trebale izvještavati prijestolnicu o kretanju arapskih vojski.²⁶ Eksperimentalna arheologija pokazala je da je signal od Kilikije do Carigrada mogao stići nevjerovatnom brzinom unutar jednog sata.²⁷

Možda najljepši opis korištenja ovakvog načina komunikacije nalazimo u Eshilovu *Agamemnonu* gdje Klitemnestra objašnjava kako je doznala za pad Troje:²⁸

KOROVOĐA

No, pa u koje vrijeme je razvaljen grad?

KLITEMNESTRA

Ove noći kažem, ove što je sad rodila svjetlo.

KOROVOĐA

I tko bi mogao stići tako brzo da to dojaviti?

KLITEMNESTRA

Hefest, šaljući blistavo svjetlo s Ide.

A baklja je ovamo slala baklju putem vatre

kao glasnika: Ida prema Hermovoj gori

na Lemnu, a velika je luč nakon otoka

naslijedila Zeusovu vrlet Atos kao treća.

I silna je snaga putujućeg plamena,

kako bi preskočila morsku površinu na užitak

bogu Hefestu, skočila odašiljući

glasničku vatru pa sletjela na vinorodni

Peparet, gdje je izgorila bogata omorikova baklja

sjajna kao zlato, poput dragog sunca,

oglasivši svjetlo osmatračnicama Makista.

A on se, ne oklijevajući i nesmotreno snom

nepobijeden, protezao kao dio poruke:

²⁶ A. P. KAZHDAN, 1991., 273.

²⁷ A. P. KAZHDAN, 1991., 274.

²⁸ Eshil, *Agamemnon*, 275 – 315.

*stigavši daleko preko obala Euripa, svjetlo
barklje daje znak straži u Mesapiju.
Oni su pripalili i poslali vijest dalje,
primaknuvši vatri hrpu starog grmlja.
Svjetlost je jačajući i nimalo zatamnjena,
preskaćući Asopovu ravnicu, poput
vedre mjesecine, prema kiteronskoj stijeni,
potakla sljedeću izmjenu za povorku vatre.
A straža tamo nije zatajila svjetlo što daleko
javlja, već je zapalila i više od rečenog:
svjetlo je preskočilo preko gorgopske vode
i stigavši do planine Egiplankta poslalo
naredbu vatre nek' se ne odugovlači.
Oni šalju dalje, s dovoljno snage paleći
veliki rep plamena, da se plamteći
prebaci još dalje preko obale što gleda na Saronski
zaljev: sve dok nije doskočio kad stiže
na Arahnajski vrlet, do promatračnica susjednih gradu.
A nakon toga na ovaj je krov Atrida skočilo
to svjetlo, izravan potomak vatre na Idi.
Takve su moje odredbe za nosioce svjetla:
neka se jedan od drugoga nadopunjuju izmjenama,
a pobjeđuje i onaj što trči prvi i onaj posljednji.
Toliki ti dokaz i znak prenosim,
jer to mi je javio muž iz Troje.*

Nešto sažetije opise upotreba ovakvog načina komunikacije nalazimo i u Ilijadi te kod Herodota.²⁹

²⁹ Homer, 18, 202; Herodot, 7, 183.

SLIKA 1. Razrušena utvrda na gradskom predjelu Vidikovac u odnosu prema Šćahu (u krugu) R. Alt, veduta Zadra, kromografija 1841. (preuzeto iz F. Smiljanić 2010.).

Dakle, je li Šćah pripadao jednom takvom sustavu? Iako danas nalazimo samo na krpice gareži s keramikom ispod humusnog sloja, na lokalitetu ne možemo uočiti nikakav humak od nataloženoga spaljenog materijala. S druge strane, teško je reći što bi od toga pretpostavljenog humka ostalo nakon više od tisuću godina, s obzirom na snažan utjecaj atmosferilija i činjenicu da se lokalitet mogao upotrebljavati periodično, kroz kraća vremenska razdoblja, odnosno *ad hoc* kako se naznačuje „O strategiji“.³⁰

Uz arheološke nalaze, vjerojatno najjači argument za ovu pretpostavku je fantastičan smještaj samog lokaliteta. Iako je Šćah za samo 23 metra viši od susjednog brda Sv. Mihovil, on pruža znatno bolju vidljivost prema svim stranama svijeta što ne možemo reći za ostale točke na otoku. Budući da se zbog određenih prirodnih parametara u antici i protopovijesti plovidba prema Jaderu češće no danas odvijala iz pravca sjevera, upravo je to strana svijeta s koje se pruža

³⁰ *Three Byzantine Military Treatises*, 1985., 8.

najbolji pogled s Šćaha.³¹ Za lijepog vremena osim gotovo čitavoga zadarskog zaleđa, sa Šćaha se izvrsno vide Dugi otok i Rivanj, čitava sestrunjska skupina s pripadajućim morskim kanalima (Sestrunjskim, Rivanjskim i Srednjim), dok se u daljini mogu nazrijeti otoci Zverinac, Molat i gotovo 40 km udaljeni Olib.

Također, ovo brdo može se uočiti s poprilično velike udaljenosti što je drugi uvjet koji treba ispunjavati svaka dobra signalna postaja. Na kopnu, Šćah se izvrsno vidi iz samog Zadra (Slika 1). Može se razmjerno dobro vidjeti iz 10 km udaljenih Petračana, blizu sjeverne granice zadarskog posjeda, te iz više od 20 km udaljenog Zemunika, a za lijepog vremena čak i iz Nadina te s benkovačkog kaštela. S morske strane, Šćah se izvrsno uočava s gotovo svih vrhova Dugog otoka, kao i s Ugljanu sjevernih otoka. Teško je reći koliko bi u upotrebi bio predloženi sustav komunikacije. Prema S. Čači, liburnski Jader morao je podčiniti zadarsko otočje najkasnije u helenističko doba, što bi moglo ukazati na vrijeme kada su nastali uvjeti za uspostavu širega regionalnog sustava komunikacije koji je mogao preživjeti sve do vremena rimske i bizantske vladavine.³² U svojem posljednjem radu F. Smiljanić uvjerljivo je dokazao da su tornjevi i malene komunalne utvrde (tzv. stražice) u užoj zadarskoj okolici kasnoantičkog postanja.³³ Logično je da se jedan takav sustav koji je postojao na kopnu nadovezivao i na otočki dio komune. Iz pisanih izvora saznajemo da su se sve do polovice 19. stoljeća na kaštelu sv. Mihovila palile „signalne vatre“.³⁴ Ukoliko prihvatimo tezu o ranobizantskom postanju ove utvrde, možemo označiti upravo ovaj period kao vrijeme kada se signalna postaja sa Šćaha seli u susjednu novoizgrađenu utvrdu, a što možemo razlučiti i po keramičkom materijalu na samom lokalitetu.³⁵ O postojanju elaboriranoga ranobizantskog sustava utvrda na Jadranu već je dosta pisano.³⁶ Kao što eksplicitno govori gore spomenuti bizantski priručnik, osmatranje i signalizacija neke su od glavnih uloga svake utvrde.³⁷ Ovom Justinijanovu pomorskom limesu pripadao je niz utvrda na širem zadarskom području, no kao što je pokazao A. Badurina, u ovaj

³¹ Zbog niže razine mora te posljedično zbog bržih morskih strujanja Pašmanski kanal bio je znatno opasniji za plovidbu (S. ČAČE, 2006., 35), a budući da su otoci Ugljan i Pašman tvorili jednu cjelinu, stanovnici Dugog i susjednih otoka morali su koristiti sjeverni, duži put prema Jaderu. Znatni arheološki ostatci u Mulinama (željeznodobna gradina, kasnija antička i starokršćanska arhitektura) upućuju na važnost ovog lokaliteta koji je vjerojatno bio nezaobilazna pristanišna točka na ovom putu.

³² S. ČAČE, 1985., 405, 644.

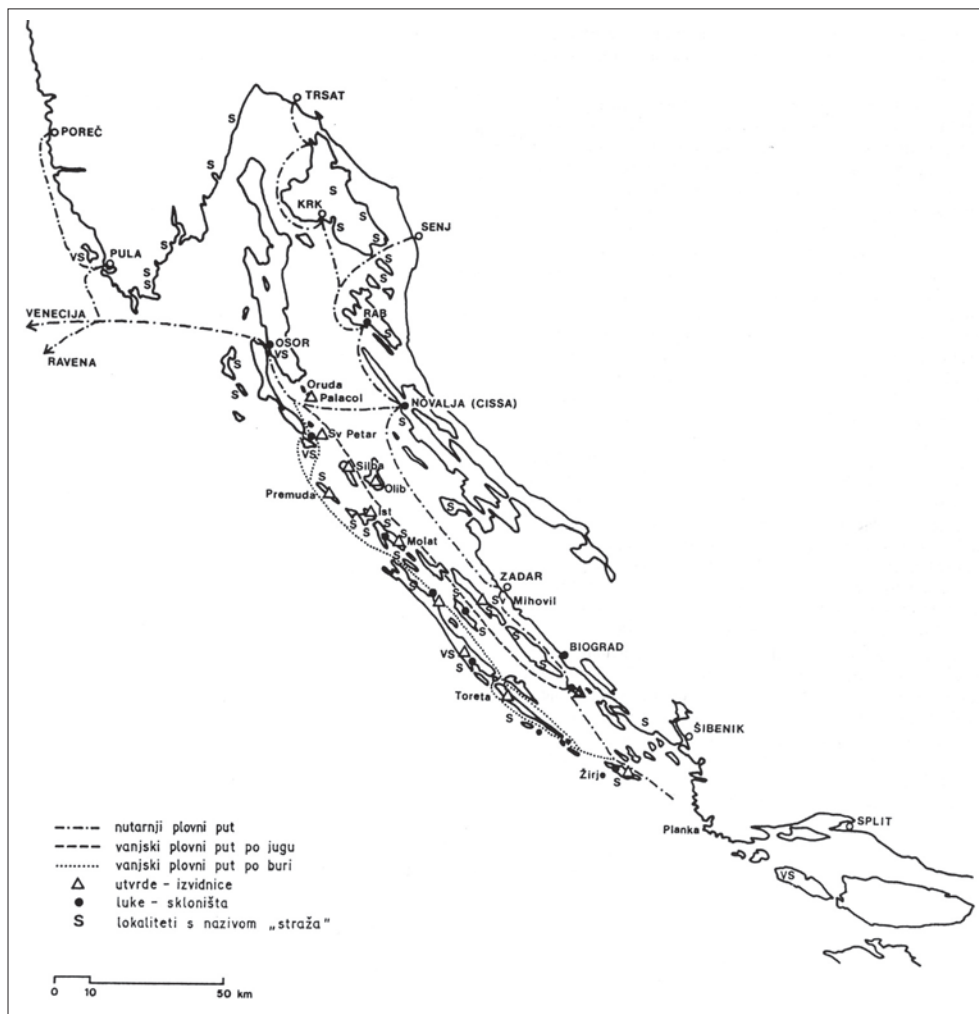
³³ F. SMILJANIĆ, 2010., 408 – 410.

³⁴ S. SORIĆ, 2012., 89.

³⁵ N. JAKŠIĆ, 1989., 95, 100 – 101.

³⁶ Za kratak pregled ovih fortifikacija s povijesnim komentarom konzultirati M. SUIĆ, 1997., 133 – 144; Ž. TOMIČIĆ, 1993., 91 – 96; Ž. TOMIČIĆ, 1990., 29 – 53.

³⁷ *Three Byzantine Military Treatises*, 1985., 9.

SLIKA 2. Bizantski plovni put uz istočnu obalu Jadrana s označenim lukama, utvrdama i lokalitetima s nazivom „straža“ (preuzeto iz A. Badurina 1992.).

sustav nisu spadala samo veća utvrđenja.³⁸ Dotični autor prvi je ukazao na to da su brojni otočki brdski lokaliteti koji se nazivaju stražama ili stražicama mogli služiti kao signalne postaje (Slika 2.). Od Šolte do Pule Badurina ih je ubicirao četrdesetak, s posebnom gustoćom oko većih ranosrednjovjekovnih središta –

³⁸ A. BADURINA, 1992., 7 – 10; Z. BRUSIĆ, 1993., 223 – 236.

Osora i Zadra.³⁹ Posebno je zanimljivo da se na spomenutim lokalitetima vrlo često pronalaze ostatci keramike, kamene gomile te jednostavna arhitektura, što se sve može primijeniti i na Šćah.⁴⁰ Budući da gotovo ni jedan od ovih lokaliteta nije iskopavan, možemo si dopustiti pretpostavku da se bar dio njih upotrebljavao duži vremenski period nego što je pretpostavljao Badurina.

Nevezano uz glavnu temu ovog rada, iskoristio bih ovaj članak za objavu izuzetno zanimljivog nalaza koji svakako zaslužuje pozornost struke, a pronađen je na gradini Orljak koja se također nalazi na otoku Ugljanu.

Željeznodobna gradina Orljak (136 m n. v.) nalazi se na južnom kraju istočnoga brdskog hrpta u blizini mjesta Kali.⁴¹ Radi se o gradini razmjerno skromnih dimenzija (70 x 40 m) koja se smjestila na strateški izrazito povoljnom položaju poviše puta koji vodi od istočne obale prema središnjem polju otoka i uvali Lamjana. Kao i gradina Kuranj iznad mjesta Lukoran, Orljak sa zapadne strane nema nikakvih fortifikacija, jer se radi o strmoj, gotovo vertikalnoj strani brda. S istočne strane, gradinu je štiti masivni bedem debljine i do 3 metra, koji je ponegdje sačuvan i više od metra u visinu (iako se u prosjeku radi o 50 – 70 cm).

Vjerojatno najzanimljivija odlika gradine je zavojit, gotovo srpasti ulaz između bedema, uz čije obje strane sada leži kameni nasip koji se proteže i do 7 metara prema istoku te svjedoči o visini koju je bedem mogao imati u doba izgradnje. Prilikom rekognosciranja Š. Batović je na gradini pronašao kamene žrvnjeve te ostatke keramike od kojih je izdvojio posudu s nožicom koja prema njegovu mišljenju predstavlja nešto rjeđi primjerak među liburnskom keramikom.⁴² Prema S. Čači, upravo ti razmjerno brojni keramički nalazi pokazuju da je gradina bila naseljena kroz duži vremenski period, a isti zaključak može se izvesti iz činjenice da su ploče sačuvane na zemlji u čitavoj dužini ulaza u gradinu gotovo u potpunosti izlizane.⁴³

Uspoređujući ovu gradinu sa sličnim formacijama u okolici, te ponajviše zbog skromnih dimenzija prostora unutar bedema, može se pretpostaviti da je ona mogla biti dom manjoj grupi ljudi ili vjerojatnije da je služila kao privremeni refugij i sklonište za stoku, dok su se kuće nalazile na blagoj istočnoj padini

³⁹ A. BADURINA, 1992., 7. Na zadarskom otočju to su: na Dugom otoku Stražica južno od Sali i Stražica iznad Dragova, Vela straža iznad i Straža južno od Žmana, Straža sjeverno od Dugog Rata, Straža na otoku Pašmanu, Straža kod Kali na Ugljanu, gdje su još i Straža iznad Lukorana i Stražica na sjevernom dijelu otoka. Straže se nalaze i kod Iža Velog te zapadnije od istoimenog mjesta, na Molatu, na Istu, na Škardi te na otoku Viru.

⁴⁰ A. BADURINA, 1992., 7.

⁴¹ Š. BATOVIĆ, 1973., 93, 108; S. ČAČE, 2007., 49.

⁴² Š. BATOVIĆ, 1973., 93.

⁴³ S. ČAČE, 2007., 49.

brda koja pruža dobru vidljivost i prva se zagrijava suncem za zimskih jutara. S druge strane, za sada nemamo uopće dokaza koji bi sugerirali postojanje naselja na ovom prostoru, no to je možda posljedica intenzivnog obrađivanja brda, gdje se danas između gusto posađenih maslina naziru pojedini zidovi rađeni suhozidnom tehnikom.

Sam prostor unutar bedema sadrži vrlo skroman kulturni sloj, i to u pravilu između mnogobrojnih škrapa, a na površini se može naći mnogo recentnih nalaza te se čini da je i unutrašnji prostor gradine bio u jednom trenu obrađivan. Sudeći prema natpisu na kutiji s nalazima koja se nalazi u prečkoj osnovnoj školi Valentina Klarina, prof. Vidović je gradinu rekognoscirao 2002. godine.

Osim grube tzv. gradinske keramike u kutiji se nalazio jedan poprilično nesvakidašnji nalaz – par metalnih aplika ptica, prema izgledu vjerojatno pataka. Ptice su identične dužine (12 cm), te su profilirane i ukrašene sa samo jedne (desne odnosno lijeve) strane, dok je suprotna strana plošna. Na oba primjerka dobro se razaznaju detalji poput očiju ili završetka kljuna, a tvorac ovog predmeta uložio je znatan napor da bi dočarao vjeran izgled ptica poput različite boje perja na trbuhu, leđima i glavi, a što je postignuto rovašenjem. Pri sredini ptice imaju rupicu što bi impliciralo da su bile dio nekakve veće kompozicije.

SLIKA 3. Metalni nalazi s gradine Orljak (foto: D. Štrmelj).

Nezahvalno je išta govoriti o ovom artefaktu jer ne znamo točnu stratigrafiju ni kontekst nalaza. Čini se da Vidović nije poduzimao nikakva sondažna iskopavanja na gradini, a pri obilasku terena uočili smo da se zbog dosadašnje obrade tla većina fragmenata keramike nalazi po samim bedemima. Ptice, pogotovo one barske poput pataka, razmjerno su čest motiv u umjetnosti koji se pojavljuje već u prapovijesti, a traje i kroz čitavu klasičnu antiku i kasnije. Za ugljanski nalaz ne nalazim paralele među objavljenim antičkim metalnim

artefaktima iz Hrvatske i susjednih zemalja.⁴⁴ S obzirom na činjenicu da su ptice nađene na željeznodobnoj gradini, uvažavajući tipološke osobine nalaza, možemo zaključiti da se najvjerojatnije radi o predmetu iz (starijega) željeznog doba u čiji se simbolički svijet predmet uklapa.

Simbolika ptica, poglavito onih barskih, u umjetnosti kasnoga brončanog i željeznog doba već je odavna pobudila pažnju znanstvenika. Čini se da izvorište ovih figuralnih prikaza treba tražiti u srednjem Podunavlju i širem panonskom prostoru, odakle se specifični duhovni i likovni utjecaji šire preko dobrog dijela Europe.⁴⁵ Ptice u ikonografiji Kulture polja sa žarama zauzimaju primarno mjesto uz sunčanu lađu kao najkarakterističnija manifestacija solarnog kulta.⁴⁶ Čini se da brojni artefakti koje povezujemo s ovom religijskom manifestacijom dočaravaju „arhaičnu alegoriju o kretanju Sunca tijekom dana i godine“.⁴⁷ Nadalje, barske ptice selice tu su da bi maksimalno dočarale dinamiku izmjene ovih ciklusa.⁴⁸ Statistička analiza kasnobrončanodobnih i željeznodobnih predstava s pticama provedena na razini Europe pokazala je da se ovaj tip nalaza u ranijem periodu (HaA1 – HaA2) može dovesti u vezu s određenim kategorijama stanovništva koje su svoj identitet vezivale uz ratničke vrline, dok od vremena kasne Kulture polja sa žarama (HaB – HaC) dolazi do određene „demokratizacije“ te se od tada ptičji prikazi nalaze na raznovrsnim predmetima opće namjene.⁴⁹

U liburnskoj materijalnoj kulturi ptice se poprilično često pojavljuju među sitnom životinjskom plastikom. Uglavnom nailazimo na parove suprotstavljenih ptičjih glava koje kompozicijski vuku svoj uzor iz sunčevih lađa, no ovdje se radi o „samostalnim tvorbama koje su uvelike posebnost liburnske kulture“.⁵⁰ Ptičje prikaze također prepoznajemo na brojnim artefaktima liburnskoga starijeg željeznog doba, i to na ručicama britava, nogama zmijolikih i certosoidinih fibula, plastičnim antropomorfnim likovima koji ponekad imaju ptice umjesto ruku, ručicama posuda, lukovima dvodijelne fibule te zemljanoj posudi u obliku ptice i certosoidnoj fibuli s nizom ptica na luku.⁵¹ Možda najljepši primjerci lokalnog nakita na kojima prepoznajemo barske ptice su pektoralni, koji kod

⁴⁴ M. KOLARIĆ, 1969., 161 – 343; I. POPOVIĆ, 1994., 135 – 375; A. R. FACSÁDY, 2009., 7 – 125; M. ILKIĆ, 2010., 242 – 252; I. BACH, 1936., 151 – 181; R. KOŠČEVIĆ, 1991., 42 – 54.

⁴⁵ B. MARIJAN, 2002., 224 – 226.

⁴⁶ S. KUKOČ, 2003., 244.

⁴⁷ S. KUKOČ, 2003., 244.

⁴⁸ S. KUKOČ, 2003., 245.

⁴⁹ S. BECKER, 2011; S. BECKER, 2013., 5 – 7.

⁵⁰ Š. BATOVIĆ, 1987., 368.

⁵¹ Š. BATOVIĆ, 1987., 377.

SLIKA 4. Distribucija kasnobrončanodobnih i željeznodobnih predstava s pticama. Iz zatamnjenog područja dolazi više od 60% nalaza (preuzeto iz S. Becker, 2011., Fig. 1).

Liburna traju gotovo čitavo željezno doba.⁵² U svjetlu izloženog, možemo reći da se nalaz s Orljaka savršeno uklapa u svijet starijega željeznog doba, te iako iz navedenog vidimo da je simbolika barskih ptica itekako prisutna na ovom prostoru i da nosioci liburnske kulture koriste razne pticolike privjeske i aplikacije, ne možemo ukazati na predmet identičan paru pataka s gradine Orljak. Sve ovo ukazuje da moramo biti posebno oprezni pri povlačenju paralela i donošenju čvrstih zaključaka budući da je nepoznat i sam kontekst nalaza.

⁵² B. Čović, 1984., 28.

LITERATURA

- Ivan BACH, Antikni figuralni bronsani predmeti Arheološko-historijskog muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s, 17, Zagreb, 1936., 151 – 181.
- Anđelko BADURINA, Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16, Zagreb, 1992., 7 – 9.
- Šime BATOVIĆ, Liburnska grupa, *Prahistorija jugoslavenskih zemalja*, Borivoj Čović (ur.), Sarajevo, 1987., 339 – 391.
- Š. BATOVIĆ, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, 6, Zadar, 1973., 5 – 165.
- Š. BATOVIĆ, O prapovijesti otoka Ugljana, *Prošlost i sadašnjost otoka Ugljana – Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru, Preku i Kalima od 1. do 3. prosinca 1994.*, Zadar, 2012., 215 – 389.
- Sebastian BECKER, Designing birds, creating identities: a closer look at Bronze and Early Iron Age ornitographic art, *Conference Fingerprinting the Iron Age*, Cambridge, 2011., (preuzeto dana 14. 7. 2014. g. s: https://www.academia.edu/1710193/Designing_birds_creating_identities_a_closer_look_at_Bronze_and_Early_Iron_Age_ornitographic_art)
- S. BECKER, The materiality of religious discourse in Late Bronze and Early Iron Age Central Europe: A study of birds on bronzes, *The European Archeologist*, 38, 2013.
- Zdenko BRUSIĆ, Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana, *Diadora*, 15, Zadar, 1993., 223 – 236.
- J. Reginald BUCK, Roman Law and Agriculture: The Evidence from San Giovanni, *Classical Views*, 26/3, Cagliari, 1982., 243 – 259.
- Slobodan ČAČE, Liburnija od 4. do 1. stoljeća pr. n. e., *Doktorska disertacija*, Zadar, 1985.
- S. ČAČE, Naseljenost otoka Pašmana u prapovijesti i antici, *Toponimija otoka Pašmana*, V. Skračić (ur.), Zadar, 2006., 31 – 46.
- S. ČAČE, Prilog poznavanju naseljenosti otoka Ugljana u prapovijesti i antici, *Toponimija otoka Ugljana*, V. Skračić (ur.), Zadar, 2007., 47 – 56.
- Borivoj ČOVIĆ, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu, *Zbornik Duhovna kultura Ilira – Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja*, 67/11, Sarajevo, 1984., 7 – 41.
- Mauro DE NARDIS, The writings of the roman land surveyors: technical and legal aspects, *Doctoral dissertation*, London, 1994.

- Three Byzantine Military Treatises*, George T. Dennis (text, translation and notes), *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, vol. XXV, Dumbarton Oaks Research, Washington, 1985.
- ESHIL, *Orestia, Agamemnon*, Priredila i prevela Maja Rupnik-Matasović, *Latina et Graeca*, Zagreb, 2008.
- Annamária FACSÁDY, R., *Aquincumi ékszerek / Jewellery in Aquincum*, Budapest, 2009.
- Josip FARIČIĆ – Damir MAGAŠ, Geografska obilježja i njihova funkcionalna povezanost s toponimima otoka Ugljana, *Toponimija otoka Ugljana*, V. Skračić (ur.), Zadar, 2007., 5 – 45.
- Amos-Rube FILIPI, Arheološko-topografske crtice iz Ugljana, *Diadora*, 2, Zadar, 1962., 303 – 313.
- Smiljan GLUŠČEVIĆ, Gospodska gomila: gospodarsko-stambeni kompleks, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 1 (31), Zagreb, 1999., 49 – 53.
- Borislav GRGIN, Osnovna obilježja društvenog razvoja zadarskog otočja u razvijenom srednjem vijeku, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29/1, Zagreb, 1997., 40 – 52.
- HERODOT, *The Histories*, Translation A. D. Godley, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, 1920.
- HOMER, *The Iliad*, Translation A. T. Murray, Loeb Classical Library, Cambridge, Harvard University Press, London, 1924.
- Mate ILKIĆ, Figuralni prikazi na rimskim limenim predmetima iz Sotina – Cornacum, *Histria antiqua*, 19, Pula, 2010., 245 – 252.
- Nikola JAKŠIĆ, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28, Zadar, 1989., 95 – 101.
- Kristian JURAN, Zemljišni posjed zadarskih dominikanaca na otoku Ugljanu, *Toponimija otoka Ugljana*, V. Skračić (ur.), Zadar, 2007., 75 – 101.
- Marina JURJEVIĆ, Krovne opeke (*tegulae*) s pečatom iz Preka na otoku Ugljanu, *Diadora*, 24, Zadar, 2010., 57 – 80.
- Alexander P. KAZHDAN, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 1, Oxford University Press, Oxford, 1991.
- Miodrag KOLARIĆ (ur.), *Antička bronza u Jugoslaviji*, Narodni muzej - Beograd, Beograd, 1969.
- Remza KOŠČEVIĆ, *Antička bronca iz Siska: umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog Carstva*, Odjel za arheologiju Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta, Zagreb, 1991.
- Sineva KUKOČ, Ptica i konj u solarnoj dinamici svijeta, *Opuscula Archaeologica*, 27/1, Zagreb, 2003., 243 – 250.

- Boško MARIJAN, Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnoga nakita kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 32/30, Sarajevo, 2002., 217 – 234.
- Nikos PANAGIOTAKIS, Marina PANAGIOTAKI, Apostolos SARRIS, The Earliest Communication System in the Aegean, *Electryone*, 1/2, Rhodos, 2013., 13 – 27.
- Ivan POPOVIĆ, *Antique silver from Yugoslavia*, National museum Belgrade, Beograd, 1994.
- Philip RANCE, The Date of the Military Compendium of Syrianus Magister (formerly the sixth-century Anonymus Byzantinus), *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 100/2, München, 2007., 701 – 737.
- Franjo SMILJANIĆ, Jesu li komunalne utvrde Stražice na zadarskom komunalnom posjedu doista kasnoantičke? *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 43/1, Zagreb, 2010., 399 – 413.
- Sofija SORIĆ, Kaštel Sv. Mihovila na otoku Ugljanu, *Ars Adriatica*, 2, Zadar, 2012.
- Mate SUIĆ, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *Ljetopis JAZU*, 64, 1957., Zagreb, 1960., 230 – 249.
- M. SUIĆ, Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35/1, Split, 1997., 133 – 145.
- Željko TOMIČIĆ, Tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva na sjevernom hrvatskom primorju, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Rijeka (posebno izdanje), Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, N. Kudić, M. Vicelja (ur.), Rijeka, 1993., 91 – 96.
- Ž. TOMIČIĆ, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu*, 5/6, Zagreb, 1990., 29 – 53.
- Michael WILLIAMS, Dark ages and dark areas: global deforestation in the deep past, *Journal of Historical Geography*, 26/1 (on-line edition), 2000., 28 – 46.

David ŠTRMELJ

WAS THERE AN ANTIQUE OBSERVATION POST ON THE ŠĆAH HILL?

SUMMARY

Although the island of Ugljan counts as one of the largest islands in the Zadar archipelago, it is unfortunately one of the least excavated places in the region. The prehistorical metal periods are attested only by a number of unexcavated small hillforts and tumuli, while in the classical Antiquity, the island had served as an agrarian extension of the nearby Roman colony of Iader; this has been validated by a certain number of mainly unexcavated villas and remains of the first-century centuriation.

This article deals with one *hillfort* attested in the 70' on the Šćah hill, which is the highest peak of the island. Although Šćah has so far never been systematically excavated, the surface finds, as well as its strategic position, indicate that the site had been used as a signal observation post. Moreover, the author thoroughly examines types of (fire) signalisation in the Antiquity and early medieval period, with special attention paid to Eastern Adriatic.

The second part of the article deals with the finds of two metal birds, presumably ducks (picture 3 in the text). The stratigraphy and context of the finds are uncertain. The birds were deposited in the local school, in a box with other artefacts, mainly pottery, dating from the Iron Age Orljak hillfort by late Vladimir Vidović, a local archaeologist. Judging by the holes in the middle of the items, and the fact that the artefacts were processed only on one side, it seems that the birds were an integral part of a larger composition, where they faced opposite directions. It is hard to find direct parallels with these two items, but the motif pertains to the spiritual world of late Bronze Age and early Iron Age. The fact that the birds were found on an Iron Age hillfort gives us an additional argument to label this find as an Iron Age product. Local Liburnians cherished the late Bronze Age iconography deep into the Iron Age; though bird manifestations in their material culture are not rare, there are no direct parallels to the Ugljan finds.

Keywords: Ugljan; signal heap; patrol; hillfort; observation post.